

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ ОБМАНУ В РИМСЬКОМУ ПРАВІ

Давидова І.В.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри цивільного права
Національного університету
«Одеська юридична академія»

У статті розкриваються проблемні питання поняття та ознак обману як підстави недійсності правочину. Розглянуто та проаналізовано поняття обману в Римському приватному праві. Визначено ознаки обману, виявлення яких дозволяє вважати, що має місце обман, на підставі чого правочин може бути визнаний недійсним.

Ключові слова: правочин, недійсність правочину, обман, підстава.

В статье раскрываются проблемные вопросы понятия и признаков обмана как основания недействительности сделки. Рассмотрено и проанализировано понятие обмана в Римском частном праве. Определены признаки обмана, определение которых дает возможность считать, что имеет место обман, на основании чего сделка может быть признана недействительной.

Ключевые слова: сделка, недействительность сделки, обман, основание.

The article describes the issues concepts and signs of fraud as grounds for invalidity of the transaction. Considered and analyzed the concept of deception in Roman private law. Features of deception detection which suggests that there has been fraud on the basis of which the transaction may be invalidated.

Keywords: transaction, the invalidity of the transaction, fraud, reason.

Незважаючи на те, що обман є незмінним супутником торгового обороту, він є умовою, за якої правочин може бути визнаний недійсним. В умовах ринкової економіки виявлення правочинів, вчинених під впливом обману, має важливе практичне значення, оскільки вчинення даної категорії правочинів дозволяє визнати його недійсним та забезпечити захист інтересів обманутої особи. Тому визначення поняття обману та його ознак є досить актуальним.

Незважаючи на присвячення проблемам недійсності правочинів, вчинених унаслідок обману досліджень таких російських та українських учених, як М.М. Агаркова, М.А. Блінової, Д.М. Генкіна, В.І. Жекова, І. Перетерського, Н.В. Рабінович, К.Л. Разумова, Н.С. Хатнюк, В.П. Шахматова та ін., деякі питання залишаються дискусійними. Для більш повного та глибокого вивчення категорії «обману», вважаємо за необхідне детально розглянути ідеї римських правознавців щодо значення обману у правочинах та його наслідках, які по суті, є підґрунтям сучасного цивільного права і справили значний вплив на цивілістичну думку та законодавство, зокрема, нашої держави.

Отже, метою цієї статті є визначення поняття та ознак обману як підстави недійсності правочину.

Обман завжди вважався безумовною причиною недійсності правочину. Найчастіше під обманом розуміється навмисне введення в оману однієї сторони з боку іншої з метою спонукання її до вчинення правочину. При цьому формування волі суб'єкта піддається впливу іншої особи, тобто не є вільним. Мотивом обману, вочевидь, виступає створення особою, що вчиняє обман, у постраждалої сторони хибного уявлення про деякі обставини, через що вона змушена вчинити правочин, який насправді для неї є невідповідним.

Необхідно зазначити, що поняття обману, як правової категорії, було предметом досить ретельних досліджень ще у римському приватному праві, де воно вживалося не лише для позначення вади волі, але й стосовно низки інших правових ситуацій.

Так, в книзі IV Інституцій Гая «Про позови» обман згадується як підстава заперечення проти позову. Зокрема, в ст. 117 цієї книги зазначається, що заперечення мають місце також в тих позовах, які не спрямовані на персону. Якщо ти, наприклад страхом чи злим наміром схилив мене дати тобі способом манципації яку-небудь річ у власність і будеш її від мене вимагати, то мені дасться заперечення, за допомогою

якого ти усувася, якщо я доведу, що ти заставив мене погодитись під впливом погроз чи обману[1, с. 305]. Таким чином, проти договорів, що ґрунтувалися на нормах цивільного права (*juris civilis*), а тому формально були дійсними, навіть за наявності обману, претор, ґрунтуючись на природній справедливості (*naturali aequitate*), надавав ошуканій стороні право заперечувати проти договору (*doli mali exepitio*).

Обман також згадувався у зв'язку із визначенням конститутивності володіння. При характеристиці елементів володіння зазначалося, що другим після фактичного володіння (*corpus possessionis*) елемент володіння (*animus possessionis*) характеризує суб'єктивне ставлення володільця до речі. Володільць повинен вважати річ своєю. Практичного значення це не мало, коли воля володільця була заснована на помилці чи явному обмані. Покупець краденої речі, який не знав, що купляє чужу річ, вважає її своєю, будучи переконаним, що набув право на неї, – добросовісно помиляється. Якщо ж він знає, що володіє чужою річчю, проте своїм ставленням до неї намагається переконати оточуючих в тому, що це його річ – це усвідомлений обман. І в першому, і в другому випадках володільці виявляють волю володіти від власного імені, показують, що річ належить їм. Отже, не всяке фактичне користування річчю вважалося володінням, а лише те, яке ґрунтувалося на володільницькій волі – *animus possessionis*. Тому користування річчю від імені іншої особи не є володінням (договір найму, оренди, зберігання тощо). У такому випадку володільць речі здійснює (користування) володіння не від власного імені, а від імені іншої особи, власника. Він є лише держателем чужої речі – *detentor*. Для юридично значимого володіння вимагалася саме воля володіти від свого імені, ставитися до речі як до своєї. Така воля може бути тільки у справжнього власника чи особи, яка хоча і не є такою, але вважає себе такою внаслідок добросовісної помилки. Володільницька воля незаконного загарбника землі, який усвідомлює неправомірність свого володіння, але приховує це від оточуючих своєю поведінкою і ставленням до речі, ґрунтується на неправомірному титулі, обмані. [2, с. 309-310]

У § 1 титулу I книги четвертої Дигест Юстиніана помилка згадується у контексті характеристики підстав реституції, як засобу преторського захисту. Зокрема, наводиться вислів Ульпіана стосовно того, що претор надає допомогу людям, які помилились або були обмануті, або зазнали шкоди внаслідок страху, або чужого лукавства (обману), або віку, або своєї відсутності. [3, с. 407]

Про обман говориться також і у § 9 фрагменту 7 титулу XIV книги другої Дигест «Про домовленості», де говориться про те, що претор каже, що не буде охороняти договір, укладений зі злим умислом. Злий умисел здійснюється шляхом лукавства та обману і, як каже Педій, є укладеним зловмисно такий договір, при якому для того, щоб обійти іншого, робиться одне, а симулюється інше. [3, с. 265]

Але найбільш детально йшлося про обман, як обставину, що впливає на чинність правочину, у титулі 3 книги четвертої Дигест «Про злий умисел». Зокрема, тут наводиться вислів Ульпіана про те, що цим едиктом претор виступає проти зловмисників, які шкодять іншим яким-небудь лукавством: підступність перших не повинна приносити їм користі, а простота других не повинна завдавати їм шкоди. § 1. В едикті говориться про те, що відносно того, про що буде заявлено, як про вчинене зловмисне, якщо за цими справами не надається іншого позову і буде зрозуміла справедлива підстава, буде надано позов. В § 2 наводяться слова Сервія, який визначав злий умисел як якусь хитрість для введення іншого в оману, коли удасться видимість одного, а робиться інше. [3, с. 433]

Важливим було те, що претори не обмежувалися згадкою про "намір" ("умисел"), але ще й додавали вказівку на те, що це намір "злий", оскільки древні вживали термін "добрий намір (умисел)" (*dolus bonus*) і вживали це слово у значенні хитрості, особливо якщо хтось користувався нею проти ворога або розбійника.

Разом із тим, Ульпіан зазначав, що викликає сумнів, чи можна подати позов про злий умисел проти громадян муніципії (сукупності). Зазначено, що на підставі їхнього умислу не можна подати позов. Але коли щось до них надійде внаслідок умислу (зловмисництва) тих, хто керує їхніми справами, то він вважає, що можна надати позов. Внаслідок зловмисництва надається позов про умисел (зловмисництво) до самих декуріонів. Коли ж щось надійшло до хазяїна внаслідок умислу (зловмисництва) прокуратора, то надається позов про зловмисництво проти хазяїна у розмірі набутого їм, бо прокуратор без сумніву є відповідним за своє зловмисництво[3, с. 435].

Варто зазначити, що наявність обману розглядалася як підстава визнання правочину недійсним лише у випадку колізії «права» з «неправом», через що взаємний обман учасників правочину виключав таку можливість. Так, Марцел говорив, що, коли двоє чинили (одне проти одного) злий умисел, то вони не можуть подавати одне одному позов про злий умисел[3, с. 451].

Також необхідно звернути увагу на виділення таких категорій, як *dolus malus* та *fraus creditorum*, які виступали у вигляді видів деліктів. Поняттям делікту в даному випадку обіймаються різні конкретні види правопорушень, для кожного з яких встановлювалися специфічні правові наслідки.

Таким чином, *dolus malus* (обман) не викликав негативної реакції в стародавні часи в такій же мірі, як і загроза. Правове реагування на це правопорушення вперше виникає в I в. до н.е., що є результатом діяльності претора. Як і за загрозу, санкція за обман мала забезпечувальну дію для порушника. Однак відшкодування, до сплати якого він зобов'язувався, дорівнювало лише одноразовій величині фактично заподіяної шкоди.

7. *Fraus creditorum* («обман кредиторів» або «на шкоду кредиторам») – це один з найважливіших деліктів, невідомих цивільному праву і сконструйованих преторським правом. Потреба в цій конструкції виникла через те, що, коли заходи проти несправного боржника почали виражатися не в особистих обмеженнях, а в зверненні стягнення на майно, з'явилася небезпека вчинення боржником дарчих, кредитних та інших подібних актів із конкретно метою зменшити обсяг примусових платежів, доступних його первісним кредиторам. Щоб запобігти таким діям, кредитори отримали можливість оскаржувати майнові акти боржника, що завдають шкоди їх інтересам. Зв'язаний з вчиненням цих актів позов вони могли пред'явити лише після того, як введення у володіння майном боржника виявляв неспроможність останнього. Позов пред'являвся одночасно до боржника і до тих його контрагентів, з якими він уклав договори *in fraudem creditorum*. Якщо контрагенти діяли недобросовісно, вони зобов'язувалися до відшкодування всього понесеного кредиторами збитку. Сумлінні, а після закінчення року будь-які контрагенти несли перед кредитором відповідальність лише в межах отриманих ними від боржника безеквівалентних надань. [4, с. 137]

Являє також інтерес розмежування «недобросовісної реклами» та обману. Зокрема, наводяться слова Ульпіана, який зазначав, що те що продавець говорить, щоб похвалити (свій товар), слід розглядати як не сказане і не обіцяне. Але якщо це зроблено для введення покупця в оману, то слід вважати, що не виникає позову, який би ґрунтувався на сказаному або обіцяному, але виникає позов про злий умисел. [3, с. 451]

Окреме правило було закріплене стосовно наслідків обману осіб, які не досягли 25 років. Стосовно них Ульпіан зазначав, що згідно з природною справедливістю, претор встановив даний едикт, за допомогою якого він надає захист юним, оскільки усім відомо, що в осіб цього віку розсудливість є неміцною і піддається можливостям багатьох обманів: цим едиктом претор обіцяв їм допомогу і захист проти обману. [3, с. 453]

Разом із тим, підхід до визначення наслідків правочину, укладених такими особами під впливом обману, був досить зваженим. Так, у фрагменті 24 титулу 4 цієї ж книги Павло зазначав, що не завжди той договір, що вчинений з юним, підлягає ліквідації, але це має бути розглянуто відповідно з чесністю і справедливістю, щоб не було заподіяно більшої шкоди людям цього віку, оскільки (інакше) ніхто не укладав би з ними договорів і їм була б деякою мірою заборонена участь у обігу. Отже, претор не повинен втручатись у ці справи, якщо немає явного обману або якщо юні вели справи з очевидною недбалістю. [50, с. 497] У фрагменті 44 цього ж титулу Ульпіан підкреслював, що не все, що вчиняють молодші 25

років, недійсне, але тільки те, що слід вважати недійсним після розгляду справи, наприклад, коли вони втратили те, що мали внаслідок обману з боку інших або своєї довірливості, або втратили вигоду, яку могли набути, або прийняли на себе обтяження, які не слід було приймати. [3, с. 493]

Цицерон давав визначення обману таким чином: коли одне робиться для виду, а інше здійснюється (входить в намір) – *cum esset aliud simulatum, aliud actum*. Юрист Лабейон, який жив значно пізніше Цицерона, підтримав принциповий підхід до визначення обману і пропонував свою, уточнену дефініцію: це є лукавство, обман, хитрість, здійснені для того, щоб обійти, обманути, заплутати іншого. [2, с. 377-378]

Отже, огляд змісту першоджерел римського приватного права дозволяє зробити висновок про те, що в ньому були розроблені основні засади розуміння сутності обману (злого умислу) при укладенні правочинів та його наслідків. В узагальненому вигляді вони виглядають таким чином.

Обман (*dolus*) – це навмисне введення в оману контрагента за договором з метою спонукання його до волевиявлення на шкоду власним майновим інтересам. У республіканський період оману визнавалися будь-які хитрощі, а в більш розвинутому праві – поведінка особи, яка зумовила волевиявлення контрагента, викликане неправильною уявою про її наміри. Спочатку обман не тягнув недійсність договору за умови дотримання формальних вимог до його укладення. З часом його почали визнавати «вадою волі», з якою пов'язані негативні для того, хто застосовував обман наслідки. Але й після того правочин, здійснений під впливом обману, не визнавався абсолютно недійсним. Він мав певні юридичні наслідки, проте особі, що виявила волю під впливом обману, надавався позов (*actio doli*) для визнання договору недійсним і стягнення заподіяних збитків, що настали внаслідок обману. Позов мав каральний характер, оскільки присудження за даним позовом було безчестям (*infamia*) для відповідача. Тому на практиці він майже не застосовувався проти шанованих у суспільстві осіб, батьків, патронів тощо. У цих випадках його замінювали іншим позовом. [2, с. 378]

Також слід ще раз зацентувати увагу на тому, що положення римського приватного права стосовно сутності та значення обману при укладенні правочинів мають значення у даній сфері і на сьогодні та активно використовуються у сучасних наукових дослідженнях [5, с. 121; 6, с. 3]. То ж не дивно, що вони були взяті за основу при формуванні сучасної теорії та практики створення законодавства європейських країн.

Отже, за римським приватним правом обман є підставою недійсності договору, якщо хитрощі, вжиті однією зі сторін, є суттєвими (без їх наявності не мав місце і договір).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гай. Институции ; [пер. с латин. Ф. Дадынского] / Под ред. В. А. Савельева, Л. Л. Кофанова. – М. : Юристъ, 1997. – 368 с.
2. Підпригора О.А. Римське право : підруч. / О. А. Підпригора, Є. О. Харитонов. – [2-е вид.]. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 528 с.
3. Дигесты Юстиниана / [пер. с лат.]; Отв. ред. Л. Л. Кофанов. Т. 1; Кн. 1-4. – М. : Статут, 2002. – 584 с.
4. Иоффе О.С., Мусин В.А. Основы римского гражданского права / О.С. Иоффе, В.А. Мусин. – Ленинград : Из-во Ленинградского ун-та, 1975. –156 с.
5. Коломиец Е. А. Зablуждение и обман как условия недействительности сделок : дис. ... канд юрид наук : 12.00.03 / Евгений Александрович Коломиец. – Краснодар, 2005. – 179 с.
6. Сергеев В. Предупреждение обмана в гражданско-правовых отношениях (теоретические аспекты и практика) / В. Сергеев // Юрист. – 2002. – № 5. – С. 2-10.